

Ewa Osek

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ewaosek@kul.pl, ORCID: 0000-0002-9407-4435

Κόλασις W LITERATURZE HELLEŃSKIEJ: OD TUKIDYDESA DO PSEUDO-TIMAJOSA

**The Κόλασις in Hellenic Literature:
From Thucydides to Pseudo-Timaeus**

STRESZCZENIE

Tematem artykułu jest analiza semantyczna greckiego rzeczownika odsłownego κόλασις w literaturze helleńskiej od jej początków do czasów powstawania Nowego Testamentu. Część pierwsza artykułu przedstawia definicje słownikowe i etymologię κόλασις. Część druga analizuje znaczenie κόλασις w okresie klasycznym. Część trzecia omawia sens terminu w okresie hellenistycznym. Część czwarta zawiera konkluzję podsumowującą wszystkie analizowane wystąpienia i klasyfikującą znaczenia wyrazu. Analiza semantyczna użycia κόλασις w prozie helleńskiej okresów klasycznego i hellenistycznego pozwala na wyodrębnienie tuzina jego znaczeń. Są one następujące: sankcje polityczno-gospodarcze; okrzesywanie drzewa; represje; kary lub nagrody, które motywują ludzi; dyscyplinowanie, wychowanie; ukaranie przez prawo;

SŁOWA KLUCZE

κόλασις,
semantyka,
literatura
helleńska,
okres klasyczny
(510-323 p.n.e.),
okres hellenistyczny
(323-31 p.n.e.).

kara naprawcza, tj. chłosta, grzywna, utrata przywilejów; kara odstrasżająca, tj. banicja, decymacja, egzekucja; zemsta, odwet, tj. tortury, głodzenie; kara doczesna; kara eschatologiczna; kara boska. Na 140 wystąpień zaledwie osiem pozycji odnosi się do kar eschatologicznych, z czego dwa (odnotowane u Klearcha z Soloj i Diodora Sycylijskiego) oznaczają karę boską, która potencjalnie może być wieczna.

ABSTRACT

A subject of this paper is the semantic analysis of the Greek verbal noun *κόλασις* in Hellenic literature from its beginning to the composition of the New Testament. Part one of the article presents the lexicographical definitions and etymology of the *κόλασις*. Part two is to analyze the semantics of the word in classical period. Part three discusses meaning of the term in Hellenistic period. Part four contains a conclusion to summarize all analyzed occurrences and to classify meanings of the word. The semantic analysis of the *κόλασις* usage in the Hellenic prose of Classical and Hellenistic periods enables us to specify its dozen meanings. These are following: political and economic sanctions; lopping a tree; repression; punishments or rewords that motivate people; disciplining, upbringing; legal punishment; reformatory punishment, such as flogging, fining, dishonoring; deterrence, such as banishment, decimation, capital punishment; revenge, reprisal, such as torturing, starving; earthly punishment; eschatological punishment; divine retribution. Among 140 occurrences there are only eight items that

KEYWORDS

κόλασις, semantics, ancient Greek literature, Classical period (510-323 BCE), Hellenistic period (323-31 BCE).

refer to eschatological punishments, of which two (observed in Clearchus of Soloi and Diodorus Siculus) denote the divine retribution which potentially can be eternal.

Ἡ κρίσις ἐστὶ κάτω καὶ Τάνταλος· οὐδὲν ἀπιστῶ
τῇ πενή μελετῶν τὴν ὑπὸ γῆν κόλασιν.
Zaprawdę sąd jest tam w dole i Tantal – wierzę w to,
bo już teraz bieda każe mi znosić karę podziemną¹.

Wyraz κόλασις nie doczekał się dotąd monograficznego opracowania. Rozważania na jego temat pojawiają się na marginesie komentarzy do autorów antycznych (np. do Tukidydesa) i monografii (np. o penologii u Platona), których zadaniem nie było wszakże badanie historii tego terminu. Pomoce leksykograficzne uwzględniają hasło κόλασις, niemniej jednak omawiają je w sposób skrótowy i wybiórczy. Są to cztery linijki w słowniku Liddella i Scotta², 12 linijek w leksykonie Montanariego³ i jedna strona w słowniku teologicznym Kittela, z czego historii terminu poza Nowym Testamentem poświęcono zaledwie dziewięć linijek⁴. Można więc powiedzieć, że brakuje opracowań wyrazu κόλασις.

W niniejszym artykule postaram się wypełnić tę lukę, analizując znaczenie κόλασις w kontekście jego bezpośredniego użycia w tekstach oryginalnych, a następnie odpowiedzieć na pytanie, czy w literaturze helleńskiej we wskazanych ramach chronologicznych wystąpiło użycie badanego

¹ *Anthologia Graeca*, X, 114 (Beckby, *Anthologia*, III, 534); anonimowy epigramat, być może wywodzący się z tradycji teognidejskiej, data nieznana. Wszystkie przekłady zamieszczone w niniejszym artykule pochodzą od autorki artykułu, chyba że zaznaczono inaczej.

² LSJ, „κόλασις”, 971.

³ Montanari, „κόλασις”, 1151-1152.

⁴ TWNT III, „κόλασις”, 816-817.

wyrazu korespondujące ze słynną frazą z Ewangelii Mateusza o „karze wiecznej” (Mt 25:46 *κόλασιν αἰώνιον*). Celem artykułu będzie zatem analiza semantyczna wyrazu *κόλασις* w literaturze helleńskiej od jej początku do czasu powstania ewangelii synoptycznych (ok. 67-81 n.e.).

Zgodnie z podjętym tematem, w treści artykułu nie zostaną uwzględnione literatury grecko-żydowska (Septuaginta, Filon Aleksandryjski, Józef Flawiusz, *Testamenty Dwunastu Patriarchów*) i wczesnochrześcijańska (*Apokalipsa Piotra*, *Listy Klemensa Rzymskiego*, *Pasterz Hermasa*, *Męczeństwo Polikarpa*, *List do Diogneta*), które nie należą do literatury helleńskiej, czyli greckiej pogańskiej.

1. OGÓLNE INFORMACJE LEKSYKOGRAFICZNE

Wedle współczesnych słowników języka greckiego *κόλασις* jest rzeczownikiem odsłownym – derywatem greckiego czasownika *κολάζειν*, czyli „skracać”, „przycinać”, „karcieć” – i jako taki oznacza czynność skracania, przycinania, karcenia⁵. Innymi derywatami słowa *κολάζειν* są dwa rzeczowniki o znaczeniu „karcenie”: *κόλασμα* i *κολασμός*, następnie dwa rzeczowniki, które oddaje wyraz „karciciel”: *κολαστής*, *κολαστήρ* i ich żeńska forma *κολάστειρα* („karcicielka”), a także jeden przymiotnik *κολαστήριος*, od którego z kolei został utworzony rzeczownik *κολαστήριον* na wyrażenie miejsca lub narzędzia karcenia⁶. W pewnych kontekstach *κόλασις* mogło znaczyć „kara” i rządzić genetiwem *criminis*, np. *ἁμαρτημάτων κόλασις* – „kara za grzechy”⁷. Mimo to *κόλασις* nie może być uznane za synonim rzeczownika *τιμωρία*, to znaczy: „odwet”, „zemsta”⁸.

⁵ Montanari, „κόλασις”, 1151-1152.

⁶ Montanari, „κόλασμα”, „κολασμός”, „κολάστειρα”, „κολαστήρ”, „κολαστήριος”, „κολαστής”, 1152.

⁷ BDAG, „κόλασις 2”, 441.

⁸ LSJ, „κόλασις 2”, 971.

Ponadto można znaleźć w słownikach szereg derywatów słowa *κολάζειν*, które są złożone z *ἀ-* („nie-”)⁹, m.in. rzeczownik *ἀκολασία* i przymiotnik *ἀκόλαστος*¹⁰. Ponieważ Alpha privativum odwraca sens słów, są to zatem terminy na oznaczenie braku karcenia i dyscypliny. *Ἀκολασία* znaczy „niekarność”, „niezdyscyplinowanie”, „rozpuszczenie”; podobnie tłumaczy się *ἀκόλαστος*: „niekarny”, „niezdyscyplinowany” „rozpuszczony”.

Słowniki etymologiczne języka greckiego (Beekes, Chantaine) nie wyjaśniają etymologii *κόλασις*. Natomiast starożytny leksykograf Juliusz Polluks (*fl.* 180-192 n.e.) podał, że wyrazy *κολάζεσθαι*, *κόλασις* i *κολαστήρια* pochodzą od słowa *κόλον* – „jelito grube”, dlatego że w dolnej części tułowia najdotkliwiej odczuwa się ostry ból¹¹. Skojarzył on więc *κόλασις* ze stosowaniem kar fizycznych. Podobnego zdania był anonimowy autor wywodzącego się z tradycji klasycznej traktatu *Podziały Arystotelesowe* (data nieznana¹²), który rozróżniał cztery następujące odmiany karcenia:

Karcenie (*κόλασις*) dzieli się na cztery rodzaje. Jednym jego rodzajem jest unicestwienie, drugim – rachunek pieniężny, trzecim – zniewaga, czwartym – cierpienie cielesne. Pierwszy rodzaj – unicestwienie, inaczej nazywane *τιμωρία*, to ten, który odnosi się do nieuleczalnych grzechów. Drugi rodzaj – rachunek pieniężny – to kara grzywny, którą za pewne wykroczenia nakładają prawa. Trzeci rodzaj – zniewaga, czyli pozbawienie kogoś praw obywatelskich bądź innych przywilejów państwowych – prawnie spotyka tych, którzy porzucili tarczę w boju lub zdefraudowali depozyt. Czwarty rodzaj – cierpienie cielesne – powstaje wskutek biczowania, obelżywego traktowania i tym podobnych kar fizycznych¹³.

⁹ LSJ, „ἀκόλασ-”, 52.

¹⁰ Montanari, „ἀκολασία”, „ἀκόλαστος”, 70.

¹¹ Julius Pollux, *Onomasticon*, II, 209 (Bethe, *Pollucis*, I, 147).

¹² Pepe, *The Genres of Rhetorical Speeches*, 235-240.

¹³ *Divisiones Aristoteleae*, 43 (Mutschmann, *Divisiones*, 56).

Zgodnie z tym autorzy bizantyńskich opracowań leksykograficznych uważali κόλασις („karcenie”) za synonim τιμωρία („odwet”) ¹⁴ lub innych terminów bliskoznacznych, takich jak δίκη – „kara” ¹⁵, δικάωσις – „nałożenie sankcji” ¹⁶, βάσανος – „tortury” ¹⁷, ἀεικία – „zniewaga” ¹⁸, a także ἵπος – „brzemień”, wyraz użyty przez Pindara w odniesieniu do Etny przygniatającej Tyfona; etymologię tego wyrazu scholiasta wywodzi od ἵψ – „kornik” ¹⁹. Κόλασις mogło mieć także konotacje moralne, zbliżone do σωφρονισμός („panowanie nad sobą”) i κάθαρσις („oczyszczenie”) ²⁰.

2. ZNACZENIE ΚΟΛΑΣΙΣ W OKRESIE KLASYCZNYM

2.1. Κόλασις u Tukidydesa (ok. 404 rok p.n.e.)

Pierwszym autorem klasycznym, który użył κόλασις, był Tukidydes z Aten piszący historię wojny peloponeskiej po 404 roku p.n.e. Termin ten występuje u Tukidydesa tylko jeden raz, a kontekst tego wystąpienia jest następujący.

W 433 roku p.n.e. Koryntianie i Korkirejczycy wysłali do Aten swoje poselstwa, aby broniły interesów każde swo-

¹⁴ Hesychius Alexandrinus, *Lexicon*, K, 3313 (Latte, *Hesychii*, II, 501), T, 919 (Hansen – Cunningham, *Hesychii*, IV, 50); *Lexicon Vindobonense*, T, 25 (Nauck, *Lexicon*, 175).

¹⁵ Scholia in Euripidis *Andromacham*, 51b (Schwartz, *Scholia*, II, 255); Julius Pollux, *Onomasticon*, VIII, 21 (Bethe, *Pollucis*, II, 113); Timaeus Sophista, *Lexicon Platonicum*, Δ, 23 (Valente, *Ilessici*, 126).

¹⁶ Scholia in Thucydidem, VIII, 66.2 (Hude, *Scholia*, 420); Harpocraton, *Lexicon in decem oratores Atticos*, Δ, 66 (Keaney, *Harpocraton*, 79), por. *Suidae Lexicon* Δ, 1085 (Adler, *Suidae*, II, 96).

¹⁷ *Etymologicum Gudianum*, B (de Stefani, *Etymologicum*, I, 261); *Lexicon in carmina Gregorii Nazianzeni*, B, 23 (Kalamakis, *Λέξικα*, 160).

¹⁸ Hesychius Alexandrinus, *Lexicon*, A, 1277 (Latte, *Hesychii*, I, 47).

¹⁹ Scholia recentia in Pindari *Olympia*, IV, 12 (Abel, *Scholia*, I, 175).

²⁰ Scholia in Demosthenem, XXIV, 212 (Dilts, *Scholia*, II, 250); Scholia recentiora Arethae in Platonis *Gorgiam*, 458a (Greene, *Scholia*, 467).

jego państwa. Na zgromadzeniu ludowym w Atenach posłowie z Koryntu przypomnieli wcześniejsze sukcesy Aten, m.in. pokonanie Eginy i ukaranie Samos (Αἰγινήτων μὲν ἐπικράτησιν, Σαμίων δὲ κόλασιν)²¹. Drugie z tych wydarzeń miało miejsce kilka lat wcześniej, w maju 439 roku p.n.e. Wtedy to po dziewięciomiesięcznym oblężeniu prowadzonym przez połączone floty Ateńczyków i Związku Morskiego poddało się zbuntowane miasto Samos na wyspie o tej samej nazwie. Ateńczycy ukarali buntowników, nakazując im zburzyć mury miejskie, dać zakładników, przekazać całą flotę i płacić haracz w łącznej wysokości 1 276 talentów²².

Wszystkie te sankcje Tukidydes objął jednym rzeczownikiem abstrakcyjnym κόλασις. Użyty w tym miejscu termin należy – w ocenie Simona Hornblowera – do tak zwanych „społecznych abstrakcji”, które implikują określony sposób zachowania ludzi²³. Po raz pierwszy terminy typu *social abstractions* wystąpiły właśnie w prozie V wieku p.n.e., m.in. u Gorgiasza i Tukidydesa²⁴.

2.2. Możliwe wystąpienia κόλασις u innych autorów z V wieku p.n.e.

Trudno stwierdzić, czy Tukidydes był ojcem rzeczownika κόλασις i sam utworzył go od słowa κολλάζειν, czy też może zapożyczył κόλασις od sofistów. Brak ewidencji na tę drugą ewentualność. Wprawdzie Platon włożył w usta sofisty Protagorasa obszerną mowę, w której κόλασις jest nie tylko używane, lecz także objaśniane²⁵, to jednak nie istnieje dowód, że Protagoras, jako postać historyczna, kiedykolwiek wygłosił tego rodzaju przemówienie. Dwudziestowieczni wydawcy fragmentów Protagorasa (H. Diels, W. Kranz,

²¹ Thucydides, *Historiae*, I, 41.2.

²² Hammond, *Dzieje Grecji*, 380-381.

²³ Hornblower, *Commentary on Thucydides*, I, 85, por. I, 77.

²⁴ Parry, „Thucydides’ Use”, 13-20.

²⁵ Plato, *Protagoras*, 320c-328d.

M. Untersteiner) zakwestionowali historyczną wartość włożonej w jego usta mowy. Nowsze opracowania, nawet jeśli znajdują w niej przysłowiowe „ziarno prawdy”, zalecają daleko idącą ostrożność²⁶.

Ponadto κόλασις pojawia się dwukrotnie w jednym z fragmentów Empedoklesa. Sycylijski filozof musiał dobrze znać Protagorasa, bo obaj mieszkali przez pewien czas w Thurioj – ateńskiej kolonii założonej w południowej Italii ok. 443 roku p.n.e.²⁷. We wspomnianym fragmencie, przekazany przez Pseudo-Hipolita, κόλασις jest użyte w sensie obróbki, jakiej kosmologiczne bóstwo Neikos („Waśń”) poddaje utworzone z ognistego eteru dusze, zmuszając je do wcielania się w zwierzęta wodne, lądowe i latające – jak kowal, który hartuje rozpalone żelazo w wodzie²⁸. Wywód jest logicznie spójny. Problem w tym, że κόλασις występuje tylko w tych miejscach, gdzie Pseudo-Hipolit referuje poglądy Empedoklesa²⁹. Nie wiadomo więc, czy κόλασις zostało zastosowane oryginalnie przez Empedoklesa (V wiek p.n.e.), czy dopiero przez Pseudo-Hipolita (III wiek n.e.).

2.3. Κόλασις u Platona (387-347 p.n.e.)

Dyskutowany termin wystąpił w dialogach Platona 12 razy, w tym jeden raz w *Obronie Sokratesa* (399-392 p.n.e.), dwukrotnie w *Protagorasie* datowanym przez Charlesa Kahna na lata 385-380 p.n.e.³⁰, jednokrotnie w *Państwie* i ośmiokrotnie w *Prawach*, które Platon spisał pod koniec życia

²⁶ Stalley, „Punishment”, 1-2, 14-15, 17-18; por. Mackenzie, *Plato on Punishment*, 188-191.

²⁷ Hammond, *Dzieje Grecji*, 379.

²⁸ Empedocles, Καθαρμοί, D-K 31 B 115.

²⁹ Hippolytus, *Refutatio omnium haeresium*, VII, 29.18-20 (Marcovich, *Hippolytus*, 309).

³⁰ Kahn, „On the Relative Date”.

(350-347 p.n.e.)³¹. Do tego trzeba dodać jedno wystąpienie w pseudo-platońskich *Definicjach*.

2.3.1. Κόλασις w *Obronie Sokratesa*

W *Obronie Sokratesa* oskarżony zwraca się do Meletosa z wyrzutem, że pozwał go przed trybunał, przed którym prawo pozwała stawiać ludzi wymagających ukarania, a nie nauczania (τοὺς κολάσεως δεομένους ἀλλ' οὐ μαθήσεως)³². Platon, podobnie jak wcześniej Tukidydes, zestawiał dwa rzeczowniki odsłowne w taki sposób, żeby jeden – κόλασις („ukaranie”) stawał się antytezą drugiego – μάθησις („nauczanie”).

2.3.2. Κόλασις w *Protagorasie*

W *Protagorasie* Platon włożył κόλασις w usta Protagorasa – słynnego sofisty z Abdery i prawodawcy italskiego miasta Thurioj. Platoński Protagoras argumentuje za tezą, że można się nauczyć zalet moralnych, bo gdyby było inaczej – to znaczy: gdyby ludzie nie byli w stanie wyćwiczyć cnoty – stosowanie kar nie miałyby sensu. A przecież stosuje się różnego rodzaju środki przymusu bezpośredniego – takie jak „karcenia i napomnienia” (αἱ κολάσεις καὶ αἱ νουθετήσεις) – w celu odstręczenia ludzi od wad charakteru³³. To samo za pomocą gróźb i razów czynią z dzieckiem rodzice, pedagodzy, nauczyciele, właśnie po to, „aby je wyprostować jak drzewko poskręcane i powyginane” (ὥσπερ ξύλον διαστρεφόμενον καὶ καμπτόμενον εὐθύνουσιν)³⁴. Państwo z kolei karze dorosłych ludzi, którzy przekroczyli prawa państwowe, a owo karanie (κόλασις) nosi nazwę „prostowania” (εὐθύναι) w Atenach i w innych państwach greckich, „ponieważ sprawiedliwa

³¹ Hunter, „Plato's Prisons”, 193.

³² Plato, *Apologia Socratis*, 26a.

³³ Plato, *Protagoras*, 323e.

³⁴ Plato, *Protagoras*, 325d.

kara prostuje” (ὥς εὐθυνοῦσης τῆς δίκης)³⁵. To, co Platon tu mówi, jest zaskakujące, ponieważ zwyczajowym słowem ateńskim na wymierzenie sprawiedliwej kary było τιμωρία („retrybucja”), a nie κόλασις czy εὐθύναι, a i samo pojęcie sprawiedliwej kary opierało się na zasadzie retrybucji, a nie na uświadamianiu czy wychowywaniu kogokolwiek³⁶. Wydaje się więc, że terminy κόλασις i εὐθύναι nie były nigdy wcześniej stosowane w kontekście teorii sprawiedliwości naprawczej, której twórcą był właśnie Platon³⁷.

2.3.3. Κόλασις w *Państwie*

Przedstawiona w *Protagorasie* analogia wychowania dziecka do karania przestępcy służy zasygnalizowaniu prawdy, którą Platon wyraźnie wyartykułował w *Państwie*: że kara leży w interesie karanego, bo kształtuje jego charakter i pozwala mu stać się lepszym obywatelem. Dlatego Platon zabronił poetom w swym idealnym państwie Kallipolis opowiadać, że nieszczęsnymi są zli ludzie, którzy potrzebowali kary (κολάσεως) i ta kara ich słusznie spotkała³⁸. Bo w myśl tego rozumowania to nie oni, a bezkarni przestępcy są ludźmi głęboko nieszczęśliwymi, a poniesienie kary jest ich pierwszym krokiem na drodze ku szczęściu³⁹.

2.3.4. Κόλασις w *Prawach*

Najwięcej wystąpień κόλασις znajduje się w *Prawach*. Dialog ten szczegółowo opisuje system prawny utopijnego państwa Magnezja⁴⁰. W dwóch miejscach κόλασις przybiera znaczenie zbliżone do kary pieniężnej – grzywny,

³⁵ Plato, *Protagoras*, 326d-e.

³⁶ Allen, *The World of Prometheus*, 71.

³⁷ Allen, *The World of Prometheus*, 246.

³⁸ Plato, *Respublica*, 380b.

³⁹ Allen, „Envisaging the Body”, 134-135.

⁴⁰ Saunders, *Plato's Penal Code*, 139-272; Mackenzie, *Plato on Punishment*, 195.

którą przedstawiciele wymiaru sprawiedliwości nakładają na niezdyscyplinowanych bądź nieuczciwych obywateli Magnezji⁴¹, w dwóch innych miejscach ten sam wyraz odnosi się do kary chłosty⁴², jedno użycie dotyczy nabywania i karcenia niewolników (zapewne także za pomocą kar fizycznych)⁴³, jedno wystąpienie mające sens ogólniejszy mówi o zamierzonej proporcjonalności kary do popełnionego przestępstwa⁴⁴. Jedno z wystąpień *κόλασις* wyklucza sens kary naprawczej, takiej jaką się stosuje np. wobec niewolników. Otóż Ateńczyk (uczestnik dialogu) powiada, że nawet w tak dobrze urządzonych państwach jak Magnezja mogą zostać popełnione zbrodnie podobne do tych, jakie zdarzają się w innych państwach, więc powinny istnieć specjalne prawa „gwoli odstraszenia od nich i ukarania, jeśli już zostały popełnione” (*τούτων ἀποτροπῆς τε ἐνεκα καὶ γενομένων κολάσεως*)⁴⁵. Chodzi mu o kary odwetowe, określane terminem *τιμωρία*, łącznie z banicją i karą śmieci, z których pierwszą stosuje się prewencyjnie, drugą zaś odstraszająco⁴⁶. W jeszcze innym miejscu dyskutanci rozważają wysokość kar za matko- i ojcobójstwo. Zgadzają się, że ponoszone „na tym świecie kary” (*τὰς ἐνθάδε κολάσεις*) za tego rodzaju zbrodnie nie powinny ustępować w swej grozie tym, które czekają grzeszników w Hadesie⁴⁷. W *Prawach* kary za matko- i ojcobójstwo Platon nazwał *κολάσεις*, podczas gdy w *Państwie* (616a) kary eschatologiczne za te same zbrodnie określił innym mianem: *δίκας τε καὶ τιμωρίας* („sprawiedliwe kary i retrybucje”). W *Państwie* (615a-616b) zaznaczył, że nieuleczalny grzesznik, tj. matko- czy ojcobójca, nawet za 1000 lat nie wyjdzie z Tartaru, tak straszna będzie kara

⁴¹ Plato, *Leges*, 764c, 849a.

⁴² Plato, *Leges*, 794c, 932c.

⁴³ Plato, *Leges*, 777b.

⁴⁴ Plato, *Leges*, 934b.

⁴⁵ Plato, *Leges*, 853c.

⁴⁶ Mackenzie, *Plato on Punishment*, 197-200.

⁴⁷ Plato, *Leges*, 881b.

boska, która go tam czeka. Trudno więc przypuszczać, że w tym samym kontekście w *Prawach* autor miałby na myśli karę naprawczą dla tych zbrodniarzy. Raczej chodziło o ukaranie ich dla przykładu, tak aby inne grzeszne dusze podróżujące pod ziemią przez 1000 lat – jak przedstawiono w *Państwie* (615a-616b) – przejęte grozą unikały popełniania podobnych zbrodni w swych kolejnych wcieleniach.

2.3.5. Podsumowanie

Większość wystąpień κόλασις u Platona odpowiada określeniu podanemu w pseudo-platońskich *Definicjach*: „Karanie to leczenie duszy z popełnionego grzechu”⁴⁸, to znaczy kara naprawcza. Jednak platońskie użycie tego wyrazu nie jest konsekwentne. Albowiem to samo κόλασις – karanie wykroczeń przeciw prawu, które w *Obronie Sokratesa* było czymś szkodliwym dla podsądnego, w *Państwie* okazuje się dobrodziejstwem dla samych przestępców, bo czyni ich lepszymi obywatelami. W *Prawach* przedstawiono system kar, który czyni lepszymi zarówno karanych przestępców, jak i postronnych obserwatorów, na których surowość kar (tj. chłosta, grzywna, banicja, śmierć) ma działać odstraszaająco.

2.4. Κόλασις u Arystotelesa (350-322 p.n.e.)

W *Corpus Aristotelicum* κόλασις występuje 25 razy. Przede wszystkim Arystoteles skontrastował κόλασις z τιμωρία, pisząc, że: „Odwet (τιμωρία) i karcenie (κόλασις) różnią się między sobą, bo karcenie odbywa się ze względu na osobę karaną, podczas gdy odwet jest wymierzany dla satysfakcji karzącego”⁴⁹. Tak więc wbrew cytowanym wyżej *Podziałom Arystotelesowym*, Arystoteles bynajmniej nie utożsamiał κόλασις z τιμωρία, a wręcz przeciwnie, doprowadził do po-

⁴⁸ Pseudo-Plato, *Definitiones*, 183.

⁴⁹ Aristoteles, *Rhetorica*, 1369b. Zob. Allen, *The World of Prometheus*, 70.

laryzacji tych dwóch pojęć, które już Platon rozróżniał⁵⁰. Pierwsze z nich, platońskie, było zastrzeżone dla kary naprawczej, drugie zaś odnosiło się do tradycyjnej ateńskiej kary odwetowej, która miała służyć zadośćuczynieniu ofierze przestępstwa lub jej rodzinie⁵¹.

W *Etyce eudemejskiej* Arystoteles dowodził, że karcenie (κόλασις) dziecka lub dorosłego dokonuje się z myślą o tym, żeby nauczyć go panowania nad sobą i uczynić „opanowanym” (σώφρων). Ten przymiot duchowy jest przeciwieństwem ἀκόλαστος („niekarny”, „rozpuszczony”, „rozwiązły”), będącego przejawem wady ἀκολασία („niekarność”, „rozpuszczenie”, „rozwiązłość”)⁵². Stagiryta przeprowadził też porównanie między karceniem a leczeniem (φαρμακεία), w przekonaniu, że procesy te są analogiczne⁵³. Stąd mógł nazywać kary (κολάσεις) środkami leczniczymi (ιατρείαι)⁵⁴ i kuracją (ἰασις)⁵⁵, jako że kary mają leczyć ludzką niekarność (ἀκολασία) i niesprawiedliwość (ἀδικία)⁵⁶. Z kolei w *Polityce* dokonał moralnej oceny karcenia i jego skutków, zaliczając κολάσεις do czynów względnie doskonałych:

Względnie doskonałe są czyny dokonane z konieczności, bezwzględnie – czyny piękne. Tak więc, by dać przykład z dziedziny prawa, sprawiedliwe kary i zadośćuczynienia (δίκαιαι τιμωρίαι καὶ κολάσεις) wynikają z cnoty, ale są aktem przymusu i przez przymus prowadzą do poprawy⁵⁷.

⁵⁰ Hunter, „Plato’s Prisons”, 198.

⁵¹ Allen, *The World of Prometheus*, 71.

⁵² Aristoteles, *Ethica Eudemia*, 1230b (DW, V, 444).

⁵³ Aristoteles, *Ethica Eudemia*, 1214b (DW, V, 405).

⁵⁴ Aristoteles, *Ethica Eudemia*, 1220a (DW, V, 419); por. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1104b (DW, V, 107).

⁵⁵ Aristoteles, *Rhetorica*, 1374b (DW, VI, 356).

⁵⁶ Allen, *The World of Prometheus*, 283.

⁵⁷ Aristoteles, *Politica*, 1332a (DW, VI, 203).

Poza tym Arystoteles używał κόλασις w sensie kar fizycznych stosowanych na niewolnikach przez ich nadzorców⁵⁸, wolnych obywatelach przez tyrana⁵⁹, obywatelach skazanych wyrokiem sądu⁶⁰; oraz używał κολάσεις w znaczeniu „pozbawienia przywilejów i praw obywatelskich” skontrastowanych z „przywilejami” (τιμαί)⁶¹.

Podobnie jak Platon, Arystoteles był daleki od konsekwentnego używania tego terminu. W kilku miejscach zastosował κόλασις bliskoznacznie z τιμωρία⁶², od którego sam je przecież odróżnił, a jeden raz użył tych dwóch wyrazów synonimicznie⁶³. Bardzo interesujące jest wystąpienie κόλασις w jego młodzieńczej *Zachęcie do filozofii* (ok. 350 rok p.n.e.), gdzie mówi, że człowiek żyje „za karę za jakieś wielkie grzechy” (ἐπὶ κολάσει μεγάλων τινῶν ἀμαρτημάτων)⁶⁴. To wystąpienie należy jednak zakwestionować z tego względu, że *Zachęta do filozofii* zachowała się we fragmentach jedynie u Jamblichusa, który, parafrazując Arystotelesa w swoim *Protreptyku* (ok. 300 roku n.e.), mógł używać własnego słownictwa. Podobnie trzeba odrzucić trzy wystąpienia κόλασις we fragmentach dawnych pitagorejczyków argumentujących przeciw wymierzaniu kar w gniewie, które doszły do nas za pośrednictwem tegoż Jamblichusa *O życiu pitagorejskim*⁶⁵.

⁵⁸ Aristoteles, *Oeconomica*, 1344a-b (DW, VI, 235); *Rhetorica*, 1380a (DW, VI, 369).

⁵⁹ Aristoteles, *Politica*, 1315a (DW, VI, 166).

⁶⁰ Aristoteles, *Politica*, 1306a (DW, VI, 147).

⁶¹ Aristoteles, *Politica*, 1315a (DW, VI, 166); *Ethica Nicomachea*, 1109b (DW, V, 112).

⁶² Aristoteles, *Ethica Eudemia*, 1221b (DW, V, 422); *Ethica Nicomachea*, 1126a (DW, V, 161); *Problemata*, 951b (DW, IV, 696; tu kolasis odnosi się do kary śmierci); *Topica* 105a (DW, I, 353); *De republica*, fr. 80 Rose (Rose, *Aristotelis*, 84) (gniew jako warunek wykonania na kimś kary).

⁶³ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1180a (DW, V, 296-297).

⁶⁴ Aristoteles, *Protrepticus* fr. 60 Rose (Rose, *Aristotelis*, 71).

⁶⁵ Pythagoristae, D-K 58 C 4; D-K 58 D 6; Aristoxenus Musicus, *De vita Pythagrica*, fr. 30 (Wehrli, *Die Schule*, II, 16).

Długa transmisja tekstu (650 lat) mogła zniekształcić oryginalne słowa przekazu.

2.5. Κόλασις w historiografii IV wieku p.n.e.

W IV wieku p.n.e. termin κόλασις był już szeroko używany. Historycy Efor z Kyme i Aristodemos stosują go w sensie restrykcyjnych kar fizycznych, takich jak głodzenie kogoś⁶⁶. Natomiast Asklepiades z Tragilos (po 350 roku p.n.e.) zastosował κόλασις w odniesieniu do kar eschatologicznych, mianowicie ukarania Iksjona, ojca Centaura, za pomocą „tortury koła” (τοῦ τροχου δὲ κόλασιν). Asklepiades wyjaśniał to koło jako wir i sztorm (δίνης καὶ θυέλλης)⁶⁷. Prawdopodobnie mitograf w swej egzegezie inspirował się zaginioną sztuką Eurypidesa *Iksjon*. W niej dramaturg porównywał karę Iksjona ze sztormem, który zabił Protagorasa u wybrzeży Sycylii ok. 411 roku p.n.e.⁶⁸.

3. ZNACZENIE ΚΟΛΑΣΙΣ W OKRESIE HELLENISTYCZNYM

3.1. Κόλασις u Teofrasta (322-287 p.n.e.)

Teofrast użył κόλασις jeden raz w swoim traktacie botanicznym *Przyczyny powstawania i rozwoju roślin*. Uczony opisał okrzesywanie migdałowców w celu uzyskiwania lepszych owoców. Zabieg ten, polegający na obcinaniu gałęzi (κόλουσις) lub na wbijaniu w pień klinów na okres dwóch do trzech lat w celu zahamowania wzrostu drzewka oraz polepszenia plenności i smaku migdałów⁶⁹, określił facho-

⁶⁶ Ephorus Cumaeus, FGrHist 70 F 161b; Aristodemos, FGrHist 104 F 1.

⁶⁷ Asclepiades, *Tragoedumena*, FGrHist 12 F 3.

⁶⁸ Philochorus, *De Euripide*, FGrHist 328 F 217.

⁶⁹ Theophrastus Eresius, *De causis plantarum*, I, 17.9-10 (Amigues, *Théophraste*, I 47; Wójtowicz, *Teofrast*, 100), II, 14.4 (Amigues, *Théophraste*, I,

wą nazwą κόλασις⁷⁰. Podobnie w innym traktacie (*Badiania nad roślinami*) ten sam zabieg ogrodniczy nazwał słowem κολλάζειν (czasownik, którego derywatem jest κόλασις) i uznał za synonim czasownika εὐθύνειν („poprawiać”). Oto cytat z tego dzieła:

W migdałowe zaś drzewo wbijają nawet gwoźdź żelazny, a zrobiwszy dziurę wtykają na to miejsce inny kołek dębowy i przykrywają ziemią, co niektórzy nazywają jakby karą (κολλάζειν) dla zbyt wybujałego drzewa. To samo robią niektórzy z gruszą oraz z innymi drzewami. W Arkadii nazywają to „poprawieniem” (εὐθύνειν) jarząbu, bo dużo tych drzew rośnie w tym kraju. I mówią, że kiedy bezpłodne drzewo przejdzie ten zabieg, rodzi owoce, a owoce nie dojrzewające – dojrzewają wtedy pięknie. Migdały stają się nawet słodkie z gorzkich, jeżeli ktoś okopie pień dokoła i przedziurawi go na głębokość dłoni ze wszystkich stron, i ułatwia wyciekającemu sokowi spływanie na jedno i to samo miejsce. To więc może się przyczynić nie tylko do wzmożenia płodności, ale i do podniesienia gatunku owoców⁷¹.

Cytowany ustęp z Teofrasta być może wyjaśnia zagadkowe słowa Platona w *Protagorasie* (326d-e), gdzie mówi się o prostowaniu człowieka, jakby był powykrzywianym drzewem⁷². Ateński filozof mógł wykorzystać istniejącą terminologię fachową z dziedziny ogrodnictwa, tj. κόλασις (κολλάζειν) i arkadyjskie słowo εὐθύναι (εὐθύνειν), jednak błędnie zinterpretował sens tych terminów, które nie odnoszą się do prostowania zdeformowanych drzewek, lecz

100; Wójtowicz, *Teofrast*, 161), II, 15.4 (Amigues, *Théophraste*, II, 102; Wójtowicz, *Teofrast*, 163).

⁷⁰ Theophrastus Eresius, *De causis plantarum*, III, 18.2 (Amigues, *Théophraste*, II, 43; Wójtowicz, *Teofrast*, 223).

⁷¹ Theophrastus Eresius, *Historia plantarum*, II, 7.6-7 (Amigues, *Théophraste*, I, 63-64; Schnayder, *Teofrast*, 76).

⁷² Allen, *The World of Prometheus*, 69-70.

wręcz przeciwnie – do ich deformowania w celu poprawienia plenności. Żadne ze znanych mi opracowań nie zauważa tych uderzających zbieżności między wskazanymi tekstami: platońskim *Protagorasem* (326d-e) a teofrastowymi *Badaniami nad roślinami* (II, 7.6-7).

3.2. Κόλασις w filozofii hellenistycznej (320 rok p.n.e. – 100 rok n.e.)

W zachowanych tekstach filozoficznych z okresu hellenistycznego κόλασις występuje 31 razy, z czego siedem wystąpień przypada na teksty neopitagorejskie, które mogły powstać w I wieku n.e.

Filozof perypatetycki Klearch z Soloj (fl. 320 rok p.n.e.) w dziele *O śnie* wspominał o przypadku niejakiego Kleonima z Aten. Człowiek ten zmarł i po trzech dniach miał zostać pochowany zgodnie z ojczystym zwyczajem. Wtedy jego matka zauważyła, że jeszcze oddycha. Wydobyty z grobu opowiedział, co widział i słyszał po tamtej stronie:

Mówił, że dusza jego po śmierci uwolniona z więzów ciała wzniosła się w górę i oglądała w locie nadziemnym miejsca o różnych kształtach i barwach oraz nurty rzek nieoglądanych przez ludzi. W końcu przybył do pewnego poświęconego Hestii miejsca, którym opiekowały się demoniczne istoty o kształtach kobiecych. Przybył tam także inny człowiek i obaj usłyszeli ten sam głos, który nakazał im spokojnie czekać i oglądać wszystko, co tam jest. Obaj widzieli tamtejsze sądy i kary, i wieczne oczyszczenia dusz, i ich nadzorców – Eumenidy⁷³.

W tym cytacie, zachowanym u neoplatonika Proklosa (V wiek n.e.), uderzające jest zwłaszcza ostatnie zdanie: ψυχῶν ἐκεῖ κολάσεις τε καὶ κρίσεις καὶ τὰς αἰὲ καθαίρομενας,

⁷³ Clearchus Solensis, Περὶ ὕπνου, fr. 8 Wehrli (Wehrli, *Die Schule*, III, 12).

które wydaje się odnosić do kar „czyścących”. Tekst nie precyzuje, na czym polegały te oczyszczające kary, ale określa ich długość: „wieczne” (ἄει).

Κόλασις występuje szczególnie często (18 razy) we fragmentarycznie zachowanych pismach Chryzypa z Soloj (280-207 p.n.e.). Kontekst wystąpień jest trojaki.

Po pierwsze, Chryzyp użył κόλασις w sformułowaniu definicji sądownictwa: „Sądownictwo (δικαστική) to wiedza o wyrokach, karach i przestępstwach”⁷⁴. Z kolei stanowiąca część sądownictwa penologia (κολαστική) dotyczy właściwego stosowania kar, a kara „jest naprostowaniem duszy” (διόρθωσις ἐστὶ ψυχῆς)⁷⁵.

Po drugie, κόλασις zostało zastosowane w definicji mędrca stoickiego:

Mędracy [...] nigdy nie szkodzą, nie krzywdzą bowiem ani innych, ani siebie. Nie są natomiast miłośni i nikomu nic nie wybaczą, bo nie należy uchylać kar ustanowionych przez prawo, a ustępstwa i litość nie przystoją duszy, która uważa karę za rzecz konieczną, kary zaś nie wydają się im zbyt surowe⁷⁶.

Tak zdefiniowany mędrzec nie wnosi o złagodzenie kary, dlatego że kara, wedle definicji penologii, służy do naprostowania duszy i ma tym samym wymiar moralny. W analogiczny sposób rozumiał dobroć inny stoik, Ariusz Didymos (I wiek p.n.e.), w swoim piśmie *O szkołach filozoficznych*. Dobry, pisze Ariusz, to taki człowiek, który w żadnym razie nie jest łagodny, bo łagodni ludzie zwykle domagają się złagodzenia kar nałożonych przez prawo⁷⁷.

⁷⁴ Chrysippus Solensis, *De virtute*, fr. 273 (SVF, III, 67), por. Pseudo-Andronicus Rhodius, *De affectibus*, VII, 2.3 (Schuchhardt, *Andronici*, 25).

⁷⁵ Chrysippus Solensis, *De iure et lege*, fr. 332 (SVF, III, 81).

⁷⁶ Chrysippus Solensis, *De sapiente et insapiente*, fr. 641 (SVF, III, 163; Krońska, *Diogenes Laertius*, 425).

⁷⁷ Arius Didymus, *Liber de philosophorum sectis* (FPHGr, II, 76).

Po trzecie, *κόλασις* występuje obok kilku innych terminów (m.in. *ἐπανόρθωσις* – „naprostowanie moralne”) w stoickiej dyskusji o przeznaczeniu i wolności woli. Chryzyp argumentował, że ani przeznaczenie nie wywiera tak przemożnego wpływu na człowieka, iżby ten nie mógł wybierać między zaletami a wadami, ani ludzka wolność woli nie jest tak niezależna od przeznaczenia, iżby tylko od niej zależało, czy człowiek będzie dobry, czy zły. W pierwszym przypadku sprawiedliwe kary nie mogłyby nawet istnieć, jeśliby człowiek nie decydował sam o swoim postępowaniu⁷⁸. Również w drugim przypadku kary nie spełniałyby swej funkcji, bo gdyby wolność wyboru była niezależna od uwarunkowań środowiskowych i gdyby wybór przesądzał o tym, czy człowiek będzie dobry, czy zły, to żadne kary nie odstraszyłyby go od takiego życia, które sobie wybrał⁷⁹. Tymczasem widzimy, argumentował dalej, że bogowie działający opatrnościowo w świecie karzą ludzi za ich występki i wady, i że te kary skutkują⁸⁰. Jednocześnie stoik krytykował platońskie mity o mękach w Hadesie, które nie będąc niczym więcej niż przysłowiowym „babskim gadaniem”, nie dają żadnego wyobrażenia o tym, czym naprawdę jest kara boska⁸¹.

Filodemos z Gadary (fl. 70-40 p.n.e.) w jednym z fragmentów swego traktatu *O pobożności* argumentował przeciw stoickiej tezie o tym, że bogowie karzą złoczyńców. Epikurejczyk powoływał się na starszego epikurejczyka Hermarcha (325-250 p.n.e.), który utrzymywał, że nawet najwięksi przestępcy często unikają kary ze strony bogów i odpowiedzialności prawnej⁸².

⁷⁸ Chrysippus Solensis, *De virtute*, fr. 236 (SVF, III, 56); *De fato*, fr. 1002-1004 (SVF, II, 295-297).

⁷⁹ Chrysippus Solensis, *De fato*, fr. 984 (SVF, II, 286).

⁸⁰ Chrysippus Solensis, *De providentia et natura artificis*, fr. 1176 (SVF, II, 338).

⁸¹ Chrysippus Solensis, *De iure et lege*, fr. 313 (SVF, III, 77); por. Plato, *Respublica*, 330d-331b. Zob. Long, „Subtexts”, 126-127.

⁸² Philodemus Gadarensis, *De pietate*, fr. 80, vv. 2314-2332 (Obbink, *Philodemus*, 264).

Ponadto κόλασις pojawia się trzykrotnie w pismach neo-pitagorejskich datowanych na okres hellenistyczny: *O pięknie* Dios, *O królestwie* Diotogenesa i w *Listach* Theano⁸³. Sens tych wystąpień jest prawny. Do tego należy doliczyć cztery wystąpienia w neopitagorejskim pseudoepigrafie Timajosa *O naturze świata i duszy* (80 p.n.e. – 100 n.e.). W tym piśmie κόλασις zostało użyte cztery razy: jeden raz w odniesieniu do zwykłego karcenia, które obok nagany jest tradycyjnym środkiem wychowawczym (ταὶ δὲ παιδευτικαὶ τᾶν ψυχᾶν διὰ κολασιῶν καὶ ἐπιπλαξίων)⁸⁴, oraz trzy razy w kontekście kar eschatologicznych. Te kary są na tyle niezwyczajne, że ustęp wart jest przytoczenia:

Jeśli ktoś jest uparty i nieposłuszny, niech spotka go kara (κόλασις) zarówno prawna, jak i mityczna, zarówno pod niebem, jak i w Hadesie, gdzie wedle opowieści nieznośne kary (κολάσεις) i tym podobne czekają nieszczęsnych zmarłych, i za to właśnie pochwalam jońskiego poetę, że przedstawił owych przekleństwów jako drżących ze strachu. I jak czasem uzdrawiamy ciała za pomocą środków wywołujących chorobę, jeśli pacjent nie chce prowadzić zdrowego trybu życia, tak samo poskramiamy dusze fałszywymi opowieściami, jeśli ktoś nie chce słuchać prawdziwych. Trzeba też koniecznie powiedzieć o innego rodzaju karach (τιμωρίαι). Dusze tchórzów wcielają się w ciała kobiece poddawane gwałtom, dusze zabójców wchodzą za karę (ποτὶ κόλασιν) w ciała dzikich bestii, dusze rozpustników przybierają kształty osłów lub dzików, dusze ludzi lekkomyślnych i bujających w obłokach wcielają się w ptaki fruujące w powietrzu, zaś dusze ludzi

⁸³ Dios, *De pulchritudine*, fr. 1 (Thesleff, *The Pythagorean*, 71); Diotogenes, *De regno*, fr. 1 (Thesleff, *The Pythagorean*, 73); Theano, *Epistulae*, 4.3 (Thesleff, *The Pythagorean*, 198).

⁸⁴ Timaeus Locrus, *De natura mundi et animae*, 80 (Thesleff, *The Pythagorean*, 223).

leniwych i beczynnych, głupich i nierozumnych wchodzi w zwierzęta wodne⁸⁵.

Pseudo-Timajos odnosi się więc do dwóch rodzajów kar eschatologicznych. Z jednej strony ma na myśli homeryckie kary w Hadesie, tak jak Homer je przedstawił w XI pieśni *Odysei*, które – choć zmyślane – odstręczają ludzi od popełniania przestępstw w realnym życiu. Z drugiej zaś strony autor odnosi się do karania dusz złych ludzi (tchórzy, rozpustników, morderców, lekkoduchów, głupców), które wedle pitagorejskiej doktryny reinkarnacji muszą „za karę” (ποτὶ κόλασιν) pokutować w ciałach kobiet uległych przemocy albo zwierząt: czworonogów, ptaków i ryb.

3.3. Κόλασις w hellenistycznej historiografii, etnografii i mitografii (322 rok p.n.e. – 24 rok n.e.)

Termin κόλασις w zachowanych pismach historyków okresu hellenistycznego wystąpił aż 60 razy. Biorąc pod uwagę fakt, że większość historii z tego okresu zaginęła, można przypuszczać, że faktyczna liczba wystąpień tego wyrazu była wielokrotnie wyższa.

Stosował go m.in. Hekatajos z Abdery (fl. 322-305 p.n.e.), autor zaginionych historii Egiptu i Żydów. Pisząc o prawie ludów cywilizowanych zakazującym wykonywania kary śmierci na ciężarnych kobietach, wyjaśnia je w ten sposób, że niewinne dziecko nie powinno podlegać takiej samej sankcji (κόλασις), jaka grozi jego matce – sprawczyni przestępstwa. W innym miejscu zachwala kulturę egipską, która prowadzi do naprawy (δiorθωσις) ludzkich obyczajów poprzez unaocznienie kar (κόλασις) za przestępstwa i nagród (τιμή) za prawość⁸⁶.

⁸⁵ Timaeus Locrus, *De natura mundi et animae* 84-86 (Thesleff, *The Pythagorean*, 224-225).

⁸⁶ Hecataeus Abderita, FGrHist 264 F 25, por. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, I, 77.9, I, 93.3-4.

Alternatywa κόλασις albo τιμή wystąpiła również u Megasthenesa (300-290 p.n.e.), historyka Indii i autora zaginionego dzieła etnograficznego o Indiach, który opisywał kary (κόλασις) i nagrody (τιμή) stosowane w Indiach przez miejscowy wymiar sprawiedliwości⁸⁷ oraz łapówki (δῶρα) wręczane tym tubylcom, którzy uznali boskość Aleksandra Macedońskiego, albo sankcje (κόλασις) spadające na tych, którzy nie chcieli tego zrobić⁸⁸.

Mitograf Duris z Samos (350-270 p.n.e.) odniósł termin κόλασις do kary Prometeusza na Kaukazie, która polegała na tym, że orzeł wyjadał jego odrastającą wątrobę. Tego orła ustrzelił z łuku Herakles, co poskutkowało ustaniem tortury⁸⁹. Podobnie Dionizjusz Skytobrachion („Skórzanoramienny”), mitograf z Mityleny (270-220 p.n.e.), zastosował κόλασις w micie o Dionizosie i Tytanach w Libii, opowiedzianym być może w jego piśmie *Wyprawa Dionizosa i Ateny*⁹⁰. Autor dwukrotnie mówi o „karaniu bezbożnych” (κόλασις ἀσεβῶν) i świadczeniu dobrodziejstw rodzajowi ludzkiemu przez Zeusa i Dionizosa, dawnych królów Libii, którzy zostali potem deifikowani⁹¹. Ponadto stosuje zwrot „otrzymać karę” (λαβεῖν κόλασιν) w opowiadaniu o ukaraniu przez Argonautów scytyjskiej żony Fineusa za to, że uwięziła Kleopatrze – prawowitą żonę swego męża – i prze-

⁸⁷ Megasthenes, *De India*, FGrHist 715 F 31, por. Strabo, *Geographica*, XV, 1.50, XV, 1.52.

⁸⁸ Megasthenes, *De India*, FGrHist 715 F 34, por. Strabo, *Geographica*, XV, 1.68.

⁸⁹ Duris Samius, *Historiae*, FGrHist 76 F 47.

⁹⁰ Meliadò, „Mythography”, 1069-1070. Niestety pełna rekonstrukcja tego mitu nie jest możliwa. Wiadomo, że Dionizos ze swą armią walczył przeciw Tytanom w Libii. Jego sojusznikami były Atena i Amazonki.

⁹¹ Dionysius Scytobrachion, Ἀμαζονικά, FGrHist 32 F 7, w: Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, III, 61.5; Dionysius Scytobrachion, Διονύσου καὶ Ἀθηνᾶς στρατεία, FGrHist 32 F 8, w: Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, III, 72.4.

śladowała jego synów z pierwszego małżeństwa. Kara ta polegała na odesłaniu jej do Scytii⁹².

Polibiusz z Megalopolis (200-118 p.n.e.) użył *κόλασις* czterokrotnie w następujących znaczeniach: „tortury” (tj. obcięcie rąk, nosa i uszu, łamanie nóg), stosowane wobec Kartagińczyków przez zbuntowanych najemników z Sardynii w 240 roku p.n.e.⁹³; „trybut”, którego domagał się rzymski konsul od jednego z satrapów w Azji Mniejszej w 189 roku p.n.e.⁹⁴; „ukrócenie” bandyckich napadów przez rzymski garnizon w Iberii w latach 151-150 p.n.e.⁹⁵; „kara” jako alternatywa dla łaski (*χάρις*)⁹⁶.

Kontynuator Polibiusza, Posidoniusz z Apamei (ok. 135-51 p.n.e.), stosował *κόλασις* w relacji z pierwszego powstania niewolników na Sycylii (ok. 135-132 p.n.e.). Wtedy to, jak pisze, niewolnicy wzięli „odwet” (*κόλασιν*) na swych krzywdzicielach⁹⁷, a kiedy wieści o rebelii rozeszły się po świecie i wybuchły kolejne zamieszki w Rzymie, w Attyce i na Delos, miejscowe władze zastosowały „bezwzględne represje” (*τῇ σφοδρᾷ κολάσει*), aby zapobiec szerzeniu się buntu⁹⁸. Podczas tejże rebelii zdemoralizowani niewolnicy syryjscy zjedli święte ryby ze źródła Aretuza w Syrakuzach. Konsekwencją tego świętokradztwa była „kara od bogiń” (*τῇ παρὰ θεῶν κολάσει*), które zesłały na rybożerców śmier-

⁹² Dionysius Scytobrachion, Ἀργοναῦται, FGrHist 32 F 14, por. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, IV, 44.3.

⁹³ Polybius, *Historiae*, I, 81.3 (Büttner-Wobst, *Polybii*, I, 111; Hammer – Brożek, *Polibiusz*, I, 61).

⁹⁴ Polybius, *Historiae*, XXI, 34.7 (Büttner-Wobst, *Polybii*, IV, 71; Hammer – Brożek, *Polibiusz*, II, 266).

⁹⁵ Polybius, *Historiae*, XXXV, 2.7 (Büttner-Wobst, *Polybii*, IV, 431; Hammer – Brożek, *Polibiusz*, II, 428).

⁹⁶ Polybius, *Fragmenta ex incertis libris*, fr. 148 (Büttner-Wobst, *Polybii*, IV, 533).

⁹⁷ Posidonius Apameus, *Historiae (Historia post Polybium)*, FGrHist 87 F 108k.

⁹⁸ Posidonius Apameus, *Historiae (Historia post Polybium)*, FGrHist 87 F 108a; por. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XXXIV, 7 (DS frs., IV, 88).

telną chorobę⁹⁹. Z kolei odnosząc się do śmierci Tyberiusza Grakchusa w 133 roku p.n.e., historyk stwierdził, że spotkała go „zasłużona kara” (τῆς προσηκούσης κολάσεως)¹⁰⁰. Jedno miejsce z historii Posidoniusza ma wydźwięk uniwersalny. Jest to fragment, w którym czytamy, że ludzie rzadko kiedy postępują słusznie dzięki przyrodzonej cnocie i że większość powstrzymuje się od popełniania przestępstw ze względu na „sankcje prawne” (νομικαῖς κολάσεσι) i „karę od boga” (ταῖς ἐκ θεοῦ τιμωρίαις)¹⁰¹. W innym fragmencie, który nie pochodzi z *Historii*, Posidoniusz popiera tezę o uleczalności wad ludzkich poprzez karanie dla przykładu, tak jak nauczyciel w szkole chłoszcze jednego ucznia zamiast całej klasy lub jak wódz rzymski, który dziesiątkując żołnierzy zmusza całe wojsko do karności. Taki właśnie, a nie inny jest sens kar (περὶ τὰς κολάσεις ἄλλο τι δίκαιον)¹⁰².

Anonimowy autor zadedykowanej królowi Nikomedesowi periegezy, znany pod umownym imieniem Pseudo-Skymnos (pod którym być może kryje się Pausaniasz z Damaszku, fl. 100 rok p.n.e.¹⁰³), pisze o barbarzyńskiej karze stosowanej przez lud Mossynoików znad Morza Czarnego, takiej mianowicie, że winowajca był zamykany w najwyższej komnacie drewnianej wieży i głodzony na śmierć¹⁰⁴.

Występownalność κόλασις wzrasta w I wieku p.n.e. Diodor Sycylijski (fl. 60-30 p.n.e.), nazywany najmniej oryginalnym

⁹⁹ Posidonius Apameus, *Historiae (Historia post Polybium)*, FGrHist 87 F 108w, por. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XXXIV, fr. 30 (DS frs., IV, 103).

¹⁰⁰ Posidonius Apameus, *Historiae (Historia post Polybium)*, FGrHist 87 F 110e, por. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XXXIV, fr. 27 (DS frs., IV, 102).

¹⁰¹ Posidonius Apameus, *Historiae (Historia post Polybium)*, FGrHist 87 F 108u, por. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XXXIV, fr. 19 (DS frs., IV, 98).

¹⁰² Posidonius Apameus, *De deis*, fr. 367 (Theiler, *Posidonios*, I, 291).

¹⁰³ Diller, „The Authors”, 278.

¹⁰⁴ Pseudo-Scymnus, *Fragmenta periegeoseos ad Nicomedem regem*, v. 948 (Diller, *The Tradition*, 173).

ze wszystkich historyków starożytnych¹⁰⁵, użył go 21 razy, nie licząc cytatów z wcześniejszych historyków, u których ten wyraz występował. Konteksty użycia κόλασις są różnorodne i mają różne konotacje. Można je pogrupować w następujący sposób:

1. Ukaranie przez ludzi za popełnione przestępstwo¹⁰⁶, korupcję¹⁰⁷, dezercję¹⁰⁸, brak dyscypliny¹⁰⁹, najazd zbrojny¹¹⁰, świętokradztwo, tj. pożyczanie pieniędzy ze świątyni delfickiej¹¹¹ czy ograbienie przybytku Bela w Elymaïs¹¹².

2. Ukaranie przez bogów lub los, np.: „kara boska” (ἡ τοῦ δαιμονίου κόλασις) za złamanie przysięgi złożonej przy kratrach Etny¹¹³; trzęsienie ziemi w Delfach jako „kara ze strony bogów” (τὴν ἐκ θεῶν... κόλασιν), która spadła na Fokijczyków za ograbienie wyroczni delfickiej (347-346 p.n.e.)¹¹⁴; pożar w obozie Kartagińczyków jako kara za spalenie przez nich w ofierze jeńców z pokonanej armii Agatoklesa

¹⁰⁵ GLAJJ, I, 167.

¹⁰⁶ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XI, 87.2 (DS, II, 344); dotyczy ostracyzmu w Syrakuzach w 454 roku p.n.e.

¹⁰⁷ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, IV, 66.2 (DS, I, 502); dotyczy zabójstwa mitycznej Erifyle przez jej syna Alkmeona za korupcję.

¹⁰⁸ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XII, 16.2 (DS, II, 373); dotyczy prawa Charondasa, które zmieniło karę śmierci za dezercję na trzydniowe wystawienie dezertera na rynku w sukni kobiecej.

¹⁰⁹ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XVI, 79.1 (DS, IV, 115); dotyczy zbuntowanych najemników Timoleona w 340 roku p.n.e.

¹¹⁰ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XXI, fr. 23.1 (DS frs., II, 21); dotyczy pochwycenie armii Lizymacha w Dacji w 292 roku p.n.e. Barbarzyńcy domagali się ukarania najeźdźcy.

¹¹¹ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XVI, 31.2 (DS, IV, 48); dotyczy „świętej wojny” w 353 roku p.n.e.

¹¹² Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XXIX, fr. 18 (DS frs., III, 87); dotyczy akcji Antiocha III w 187 roku p.n.e.

¹¹³ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XI, 89.5 (DS, II, 348); dotyczy sytuacji z 451 roku p.n.e.

¹¹⁴ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XVI, 56.8 (DS, IV, 86), XVI, 61.1 (DS, IV, 91).

(307 p.n.e.)¹¹⁵; śmierć synów tyrana Agatoklesa jako podwójna kara za zabójstwo Ofelasa (307 p.n.e.)¹¹⁶.

3. Kara jako konsekwencja przestępstwa (τὴν ἐπὶ τοῖς παρὰ νομῆμασιν ἐπακολουθοῦσαν κόλασιν)¹¹⁷.

4. Kara pieniężna¹¹⁸, np. grzywna nałożona przez konsula na pretora Marka Furiusza za jego poczynania w Galii Przedalpejskiej w 187 roku p.n.e.

5. Zemsta, odpłata, np.: znęcanie się nad jeńcami ateńskimi w kamieniołomach syrakuzzańskich za inwazję Aten na Sycylię (415-413 p.n.e.)¹¹⁹; rychła odpłata za niesprawiedliwy wyrok, którą idący na śmierć Charidemos przewidział dla króla perskiego Dariusza (333-330 p.n.e.)¹²⁰.

6. Stosowanie represji, np: nadużywanie władzy przez możnych wobec przypadkowych ludzi, którzy wpadli w ich ręce¹²¹; terroryzowanie obywateli miasta Kasandreja przez tyrana Apollodora i jego galijskich siepaczy¹²² (przed 276 rokiem p.n.e.); obcinanie rąk Kartagińczykom przez zbuntowanych najemników podczas „wojny bezlitosnej” (238/237 p.n.e.)¹²³.

7. Wieczna kara (ἀθάνατος κόλασις). Występuje tylko w jednym miejscu, które zachowało się w ekscerptach sporządzonych na polecenie Konstantyna VII Porfirogenety (905-959 n.e.): „Jest przecież oczywiste, że tym, w których mocy leży nieśmiertelne (ἀθάνατον) wyświadczenie dobrodziejstw (εὐεργεσίαν) i karcenie (κόλασιν), przysługuje także gniew bez początku (ὀργὴν ἀγένητον) i życzliwość bez koń-

¹¹⁵ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XX, 65.2 (DS, V, 270).

¹¹⁶ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XX, 70.4 (DS, V, 276).

¹¹⁷ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XVIII, 8.6 (DS, IV, 331).

¹¹⁸ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XXIX, fr. 17 (DS frs., III, 87).

¹¹⁹ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XIII, 21.6 (DS, III, 35), XIII, 32.3 (DS, III, 49).

¹²⁰ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XVII, 30.5 (DS, IV, 285).

¹²¹ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XXXI, 3.1 (Walton, *Fragments*, XI, 314).

¹²² Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XXII, fr. 8.1 (DS frs., II, 60).

¹²³ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XXV, fr. 3.1 (DS frs., II, 154).

ca (εὔνοιαν αἰώνιον)¹²⁴. W cytowanym fragmencie chodzi o bogów, ponieważ Diodor w dalszym wywodzie podpira się prawdami objawionymi w jakichś misteriach. Jednak nie wiadomo, o jakich bogów chodzi ani o jakie misteria. Prawdopodobnie autor chciał wyrazić ogólną myśl, że bogowie są nieśmiertelni, więc również ich życzliwość i nieżyczliwość, jak też wyświadczone przez nich dobrodziejstwa i nakładane kary, mogą trwać bez końca.

Dionizjusz z Halikarnasu (60-8 p.n.e.) stosował κόλασις w sensie zawężonym do prawa rzymskiego. Mówi więc o karze dla popleczników tyranów¹²⁵, o karach dla inicjatorów rebelii¹²⁶, o strącaniu ze Skały Tarpejskiej¹²⁷, o utrzymywaniu karności w armii metodą dziesiątkowania żołnierzy¹²⁸, polegającej na tym, że co dziesiąty żołnierz był ćwiczony różgami na śmierć¹²⁹ lub tylko ich dowódca ponosił karę śmierci za nich wszystkich¹³⁰. Była to u Rzymian, jak pisze Dionizjusz, u Rzymian „tradycyjna kara” (πάτριός... ἡ κόλασις) dla żołnierzy opuszczających szeregi i porzucających sztandary¹³¹. Historyk Rzymu przytacza ustawę Publiusza Waleriusza Publikoli o tym, że obywatele rzymscy nie mogą być skazywani na śmierć bez procesu, a nawet skazani na śmierć przez konsulów mogą się odwołać od ich decyzji do ludu podczas swej drogi „na egzekucję” (ἐπὶ τὰς κολάσεις)¹³², i opowiada o przypadkach uchylania się

¹²⁴ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, VIII, 18.1 (DS frs., I, 106), por. *Excerpta de Sententiis* (Boissevain, *Excerpta historica*, 276-277).

¹²⁵ Dionysius Halicarnaseus, *Antiquitates Romanae*, V, 9.3 (DH, II, 151).

¹²⁶ Dionysius Halicarnaseus, *Antiquitates Romanae*, V, 43.1 (DH, II, 201), V, 55.3 (DH, II, 222), V, 57.4 (DH, II, 225).

¹²⁷ Dionysius Halicarnaseus, *Antiquitates Romanae*, VIII, 78.5 (DH, III, 247), XI, 39.1 (DH, IV, 177).

¹²⁸ Dionysius Halicarnaseus, *Antiquitates Romanae*, IX, 8.1 (DH, III, 282).

¹²⁹ Dionysius Halicarnaseus, *Antiquitates Romanae*, IX, 50.6-7 (DH, III, 362).

¹³⁰ Dionysius Halicarnaseus, *Antiquitates Romanae*, XIII, 8.3 (DH, IV, 243).

¹³¹ Dionysius Halicarnaseus, *Antiquitates Romanae*, IX, 50.7 (DH, III, 362).

¹³² Dionysius Halicarnaseus, *Antiquitates Romanae*, V, 70.2 (DH, II, 246).

od „kary śmierci” (τῆς κολάσεως) na bazie tegoż prawa¹³³. Zatem κόλασις w *Starożytnej historii Rzymu* oznacza karę przewidzianą przez prawo rzymskie, przeważnie karę śmierci. Inaczej niż Diodor, Dionizjusz odnosi wyraz κόλασις do kary wymierzonej przez ludzi, natomiast δίκη do kary boskiej¹³⁴. W *Liście do Gnejusza Pompejusza* łączy dwa terminy: βαρβάρων κόλασιν καὶ τιμωρίαν w kontekście tematu historii Herodota¹³⁵. Wydaje się, że pierwszy znaczy: „wymierzenie kary barbarzyńcom”, zaś drugi „wywarcie zemsty na nich”. Łącznie Dionizjusz użył κόλασις 16 razy.

Ponadto należy uwzględnić jedno wystąpienie w *Historii powszechnej* Mikołaja z Damaszku (64 p.n.e. – 14 n.e.), które odnosi się do ukrócenia bandyckich napadów przez Heroda Wielkiego¹³⁶, i jedno użycie we wstępie do *Geografii* Strabona (64 p.n.e. – 24 n.e.), gdzie autor mówi, stosując efektowną paronomazję, że „kary od bogów” (κολάσεις παρὰ θεῶν) i eschatologiczne groźby służą „do odstraszania” (εἰς ἀποτροπὴν), podczas gdy mity o herosach służą „do zachęcania” (εἰς προτροπὴν)¹³⁷.

3.4. Κόλασις w literaturoznawstwie hellenistycznym

W pismach gramatycznych i krytyczno-literackich okresu hellenistycznego κόλασις występuje zaledwie trzy razy. Klearch z Soloj (wspomniany wyżej) w piśmie *Przysłowia* opowiada o jakimś ateńskim zwyczaju, zgodnie z którym biesiadnicy niepotrafiący rozwiązać zagadki musieli „za karę” (κόλασιν) wypić kielich wina zmieszanego z wodą

¹³³ Dionysius Halicarnaseus, *Antiquitates Romanae*, VII, 36.3 (DH, III, 55).

¹³⁴ Dionysius Halicarnaseus, *Antiquitates Romanae*, X, 28.6 (DH, IV, 54).

¹³⁵ Dionysius Halicarnaseus, *Epistula ad Gnaeum Pompeium*, III, 8 (Aujac, *Denys*, V, 89; Pacewicz, „Dionizjos”, 28: „ukaraniu i zemście na barbarzyńcach”).

¹³⁶ Nicolaus Damascenus, *Historiae*, fr. 94 (FHG, III, 423).

¹³⁷ Strabo, *Geographica*, I, 2.8 (Radt, *Strabons*, I, 44).

morską¹³⁸. Filoksenos z Aleksandrii (I wiek p.n.e.) w piśmie *O hellenizmie* zdefiniował κόλασις („karcenie”) jako παιδεία („chłosta” lub „wychowanie”) i dlatego uznał ἀκόλαστος („niekarny”) za synonim ἀπαιδευτος („nieokrzesany”, „niewychowany”)¹³⁹. Aristonikos z Aleksandrii (I wiek p.n.e.) w monografii *O znakach krytycznych w Odysei* odnosił κολάσεις do kar w Hadesie wykonywanych na gigancie Tytiosie przez dwa sępy, które wyžerały jego regenerującą się wątrobę¹⁴⁰.

3.5. Κόλασις w *Corpus Hippocraticum*

Dyskutowany termin wystąpił dwukrotnie w *Corpus Hippocraticum*, którego poszczególne pisma zostały zebrane i zredagowane w okresie hellenistycznym (wszystkie są bardzo trudne do datacji, tylko nieliczne mogą pochodzić z okresu klasycznego). W *Zaleceniach* czytamy, że trudni pacjenci, którzy życzą sobie niezwyklej i nieznanej metody terapii, godni są zlekceważenia, ale nie κολάσιος („skarcenia”), bo zachowują się niczym pasażerowie podczas sztormu¹⁴¹. Wydaje się, że chodzi o skarcenie słowne. Z kolei w liście do Damagatos, który jest pseudoepigrafem, rzekomy Hipokrates pisze, że zapytał kiedyś Demokryta, swego osobistego przyjaciela, o przyczynę jego ciągłego śmiechu. Śmiejący się filozof miał odpowiedzieć, że śmiesz go ludzie, którzy w swej głupocie i chciwości przesiewają ziemię, szukając srebra i złota z tak wielkim wysiłkiem „jakby odbywali karę” – τῇ κολάσει παραμένουσιν, którzy podcinają żyły matce ziemi,

¹³⁸ Clearchus Solensis, Παροιμιαί, fr. 63 Wehrli (Wehrli, *Die Schule*, III, 27).

¹³⁹ Philoxenus, Περὶ Ἑλληνισμοῦ, fr. 288 (Theodoridis, *Die Fragmente*, 222-223).

¹⁴⁰ Aristonicus Alexandrinus, *De signis Odysseae*, XI, 580 (Carnuth, *Aristonici*, 109).

¹⁴¹ Hippocrates, *Praeceptiones*, V (Littre, *Oeuvres*, IX, 256).

po której chodzą, którzy kochają ukryte zakamarki ziemi, jednocześnie zadając gwałt jej powierzchni¹⁴².

4. ZNACZENIE ΚΟΛΑΣΙΣ W ANALIZOWANYCH TEKSTACH

Termin κόλασις wystąpił 140 razy w literaturze hellenistycznej okresów klasycznego i hellenistycznego. W omawianych wyżej tekstach źródłowych wyraz ten otrzymał tuzin różnych znaczeń, które można uporządkować, przyjmując jako kryterium podmiot karcenia (kto karci) albo przedmiot karcenia (kogo lub co się karci). Wedle drugiego z podanych kryteriów klasyfikacja znaczenia terminu κόλασις przedstawia się następująco:

1. Κόλασις („sankcja”) w sensie sankcji gospodarczo-politycznych nałożonych przez jedno państwo na drugie wystąpiło jeden raz u Tukidydesa. Synonimem κόλασις u Tukidydesa jest częściej używane δικαίωσις.

2. Κόλασις („okrzesywanie”) w sensie zabiegów ogrodniczych, tj. przycinanie gałęzi i wiercenie otworów w pniu drzewa, zostało użyte jeden raz przez Teofrasta. Synonimami tego terminu technicznego są u Teofrasta czasowniki κολλάζειν („okrzesywać”) i εὐθύνειν („poprawiać”) oraz inny termin techniczny κόλουσις („obcinanie gałęzi”).

3. Κόλασις („karcenie”) zastosowane w odniesieniu do ludzi stanowi najliczniejszą grupę, do której zalicza się przeważająca większość analizowanych miejsc (123 wystąpienia). Κόλασις u Platona odnosi się do karcenia obywateli i niewolników przez państwo, zarówno realne (Ateny), jak i utopijne (Kallipolis, Magnezja). Kary lżejsze (tj. upomnienia, grzywna, chłosta) mają według niego wymiar edukacyjny i reformacyjny, natomiast cięższe (tj. banicja, kara śmierci) pełnią funkcję odstraszącą (ἀποτροπῆς τε ἕνεκα). Pisząc o naprawczym aspekcie kary, Platon zastosował metaforę

¹⁴² Hippocrates, *Epistulae*, XVII, 5 (Smith, *Hippocrates*, 80-81).

botaniczną, przypominającą późniejsze użycie κόλασις u Teofrasta. Jako pierwszy mówił o karach doczesnych (τὰς ἐνθάδε κολάσεις), kontrastując je z mękami w Hadesie. Kontekst użycia κόλασις u Platona można określić jako prawny.

Użycia tego wyrazu u Arystotelesa mają wydźwięk moralny. Podobnie jak Platon, Arystoteles upatrywał sens karania ludzi w ich naprawie moralnej, ale używał innej niż Platon metafory, mianowicie metafory medycznej (nawiasem mówiąc zapożyczanej od Platona¹⁴³) i określał karcenie mianem φαρμακεία, ἰατρείαι, ἱασίς („leczenia”). Kary fizyczne i utrata przywilejów motywują ludzi, podobnie jak nagrody i zaszczyty. Stagiryta odróżnił takie naprawcze kary od prawa zemsty (τιμωρία), na którym opierało się tradycyjne prawodawstwo państw greckich, przypisując κόλασις wartość moralną, i przeciwstawił κόλασις („karność”, „zdyscyplinowanie”) pojęciu ἀκολασία („niekarność”, „niezdyscyplinowanie”).

Z Arystotelesem zgodzili się stoicy. Chryzyp utożsamiał κόλασις z naprostowaniem moralnym (διόρθωσις, ἐπανόρθωσις) i zauważył, że podmiotem tak pojmowanego karcenia są nie tylko ludzie i prawa, lecz także bogowie, którzy opatrznościowo troszczą się o świat, przez co κόλασις nabiera odcienia teologicznego.

Historycy okresu hellenistycznego przejęli stoicką ideę kary boskiej. Piszą o niej Posidoniusz i Diodor Sycylijski, stosując następujące terminy: παρὰ θεῶν κόλασις („kara od bogów”), ἐκ θεῶν κόλασις („kara ze strony bogów”), δαιμονίου κόλασις („kara boska”). Posidoniusz lubił używać κόλασις z przymiotnikami, np. σφοδρὰ κόλασις („bezwzględne represje”), προσήκουσα κόλασις („zasłużona kara”), νομικὴ κόλασις („sankcja prawna”). Podobnie Diodor Sycylijski stosował frazę „zasłużona kara” (προσήκουσα κόλασις, ἱκανὴ κόλασις, ἐπακολουθοῦσα κόλασις) oraz wyrażenie „dostać karę” (λαβεῖν κόλασιν, ἔχειν κόλασιν). Dionizjusz z Halikar-

¹⁴³ Allen, *The World of Prometheus*, 246; Hunter, „Plato's Prisons”, 198. Por. Plato, *Gorgias*, 477b.

nasu używał κόλασις wyłącznie w kontekście prawa rzymskiego. Używał zwrotów ἐπιχώριος κόλασις („lokalna kara”) i πάτριος κόλασις („tradycyjna kara”) w odniesieniu do strącania winowajców ze Skały Tarpejskiej i decymacji w armii rzymskiej. U Dionizjusza κόλασις to kara stosowana przez ludzi wobec ludzi. Ponadto u historyków, podobnie jak wcześniej u Arystotelesa, pojawia się κόλασις w sensie stosowania odwetowych kar, tj. torturowanie i głodzenie ludzi.

4. Κόλασις („zemsta”) w sensie dotkliwych kar nałożonych przez jedne postaci mitologiczne na drugie wystąpiło u Durisa z Samos, Asklepiadesa z Tragilos, Aristonikosa z Aleksandrii, Dionizjusza Skytobrachiona i Diodora Sycylijskiego. W sumie jest to siedem wystąpień.

5. Κόλασις („pokuta”) w sensie eschatologicznej kary nałożonej przez bóstwa na dusze. Ta kara jest dwojaka. Pierwszy rodzaj – męki potępionych w Hadesie, które, choć mają oczyszczać dusze z grzechów, mogą być jednak przedłużane przez bogów w nieskończoność – występuje u Klearcha z Soloj, Diodora Sycylijskiego i Pseudo-Timajosa (cztery wystąpienia). Drugi rodzaj to pokutowanie dusz w ciałach zwierząt lub zniewolonych ludzi, życie za karę, za to, że w poprzednim życiu popełniło się jakieś niewybaczalne grzechy. Ten rodzaj kar eschatologicznych potwierdzają jedynie późniejsze źródła (Empedokles cytowany u Pseudo-Hipolita, Arystoteles cytowany u Jamblicha, Pseudo-Timajos). Są to także cztery wystąpienia, co daje łącznie osiem wystąpień.

Wracając do postawionego we wstępie pytania o to, czy jakieś użycie w literaturze helleńskiej zapowiada „wieczną karę” z Ewangelii Mateusza, wypada odpowiedzieć twierdząco, że faktycznie są takie miejsca. Jest to jedno wystąpienie u perypatetyka Klearcha z Soloj (fl. 320 p.n.e.)¹⁴⁴ i pojedyncze wyrwane z kontekstu użycie u stoicyzującego historyka Diodora Sycylijskiego (fl. 60-30 p.n.e.)¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Zob. nota 73.

¹⁴⁵ Zob. nota 124.

BIBLIOGRAFIA

- Abel, E., *Scholia recentia in Pindari Epinicia*. III. *Scholia in Olympia et Pythia* (Budapestini – Berolini: Calvary 1891).
- Adler, A., *Suidae Lexicon* (Lexicographi Graeci 1; Lipsiae: Teubneri 1928-1938) I-V.
- Allen, D.S., *The World of Prometheus: The Politics of Punishing in Democratic Athens* (Princeton, NJ – Oxford, UK: Princeton University Press 2000).
- Allen, D.S., „Envisaging the Body of the Condemned: The Power of Platonic Symbols”, *Classical Philology* 95 (2000) 133-150.
- Amigues, S., *Théophraste: recherches sur les plantes* (Collection des Universités de France, Série grecque 446; Paris: Belles Lettres 1988-2006) I-V.
- Amigues, S., *Théophraste: Les causes des phénomènes végétaux* (Collection des Universités de France, Série grecque 490, 513, 529; Paris: Belles Lettres 2012-2017) I-III.
- von Arnim, I., *Stoicorum veterum fragmenta* (Stutgardiae: Teubneri 1903-1924) I-IV (=SVF).
- Aujac, G., *Denys d'Halicarnasse: Opusculs rhétoriques* (Collection des Universités de France, Série grecque; Paris: Belles Lettres 1978-1992) I-V.
- Bauer, W. – Danker, F.W. – Arndt, W.F. – Gingrich, F.W., *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, wyd. 4 (Chicago, IL: University of Chicago Press – Cambridge, UK: Cambridge University Press 1959) (=BDAG).
- Beckby, H., *Anthologia Graeca*, wyd. 2 (Tusculum; München: Heimeran 1957-1958) I-IV.
- Beekes, R.S., *Etymological Dictionary of Greek* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 10; Leiden: Brill 2010).
- Bethe, E., *Pollucis Onomasticon* (Lexicographi Graeci 9; Leipzig: Teubner 1900-1931) I-II.

- Boissevain, U.P., *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*. IV. *Excerpta de Sententiis* (Berolini: apud Weidmannos 1906).
- Büttner-Wobst, Th., *Polybii Historiae*, wyd. 2 (BSGRT; Stuttgartiae: Teubneri 1993-2001) I-V.
- Carnuth, O., *Aristonici Περὶ σημείων Ὀδυσσεύας: reliquiae emendatiores* (Lipsiae: Hirzelium 1869).
- Chantraine, P. et al., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: histoire des mots* (Paris: Klincksieck 1968-1980) I-IV.
- Diels, H. – Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker*, wyd. 6 (Berlin: Weidmann 1951-1952) I-III (=D-K).
- Diller, A., *The Tradition of the Minor Greek Geographers* (Philological Monographs of the American Philological Association 14; New York: American Philological Association 1952).
- Diller, A., „The Authors Named Pausanias”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 86 (1955) 268-279.
- Dilts, M.R., *Scholia Demosthenica* (BSGRT; Leipzig: Teubner 1983-1986) I-II.
- Goukowsky, P. – Cohen-Skalli, A., *Diodore de Sicile: Bibliothèque historique: Fragments* (Collection des Universités de France, Série grecque; Paris: Belles Lettres 2006-2014) I-IV (=DS frs.).
- Greene, W.C., *Scholia Platonica* (Philological Monographs 8; Haverfordiae: Societas Philologica Americana 1938).
- Hammer, S. – Brożek, M., *Polibiusz: Dzieje* (Biblioteka Przekładów z Literatury Antycznej 3-4; Wrocław: Ossolineum 1957-1962) I-II.
- Hammond, N.G.L., *Dzieje Grecji* (tłum. A. Świderkówna) (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1973).
- Hansen, P.A. – Cunningham, I.C., *Hesychii Alexandrini Lexicon* (Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker 11; Berlin: de Gruyter 2005-2009) III-IV.
- Hornblower, S., *A Commentary on Thucydides* (Oxford: Clarendon Press 1991-2008) I-III.

- Hude, C., *Scholia in Thucydidem ad optimos codices collata* (BSGRT; Lipsiae: Teubneri 1927).
- Hunter, V., „Plato's Prisons”, *Greece & Rome* 55 (2008) 193-201.
- Jacoby, C., *Dionysii Halicarnasei Antiquitatum Romanarum quae supersunt*, wyd. 2 (BSGRT; Stutgardiae – Lipsiae: 1995-1998) I-V (=DH).
- Jacoby, F. et al., *Die Fragmente der griechischen Historiker* (Berlin: Weidmann 1923-) I-. (=FGrHist).
- Kahn, C., „On the Relative Date of the *Gorgias* and the *Protagoras*”, *Oxford Studies in Ancient Philosophy* (red. J. Annas) (Oxford: Clarendon Press 1988) VI, 69-102.
- Kalamakis, D., *Λεξικά τῶν ἐπῶν τοῦ Γρηγορίου τοῦ θεολόγου μετὰ γενικῆς θεωρήσεως τῆς πατερικῆς λεξικογραφίας* (Athens: Papadakis 1992).
- Keaney, J.J., *Harpocraton: Lexeis of the Ten Orators* (Amsterdam: Hakkert 1991).
- Kittel, G., *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* (Stuttgart: Kohlhammer 1938) III (=TWNT III).
- Krońska, I. et al., *Diogenes Laertios: Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, wyd. 3 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1984).
- Latte, K., *Hesychii Alexandrini Lexicon* (Hauniae: Munksgaard 1953-1966) I-II.
- Leśniak, K. et al., *Arystoteles: Dzieła wszystkie* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2001-2003) IV-VI (=DW).
- Liddell, H.G. – Scott, R. – Jones, H.S., *Greek-English Lexicon*, wyd. 9 (Oxford: Clarendon 1996) (=LSJ).
- Littré, É., *Oeuvres complètes d'Hippocrate* (Paris: Baillière 1839-1861) I-IX.
- Long, A.G., „Subtexts, Connections and Open Opposition”, *Plato and the Stoics* (red. A.G. Long) (Cambridge: Cambridge University Press 2013) 106-127.
- Mackenzie, M.M., *Plato on Punishment* (Berkeley, CA: University of California Press 1985).

- Marcovich, M., *Hippolytus: Refutatio omnium haeresium* (Patristische Texte und Studien 25; Berlin – New York: de Gruyter 1986).
- Meliadò, C., „Mythography”, *Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship* (red. F. Montanari – S. Matthaios – A. Rengakos) (Brill's Companions in Classical Studies; Leiden: Brill 2015) II 1057-1089.
- Montanari, F. et al., *The Brill Dictionary of Ancient Greek* (Leiden: Brill 2015) (=Montanari).
- Mullachius, F.G.A., *Fragmenta philosophorum Graecorum* (Paris: Didot 1860-1881) I-III. (=FPhGr).
- Mutschmann, H., *Divisiones quae vulgo dicuntur Aristoteleae* (BSGRT; Leipzig: Teubner 1906).
- Müllerus, C., *Fragmenta historicorum Graecorum* (Paris: Didot 1841-1884) I-V (=FHG).
- Nauck, A., *Lexicon Vindobonense* (Petropoli: Eggers – Lipsiae: Voss 1867).
- Obbink, D., *Philodemus On Piety* (Oxford: Clarendon 1996) I.
- Pacewicz, A., „Dionizjos z Halikarnasu: *List do Gnejusza Pompejusza*”, *Studia Antyczne i Mediewistyczne* 12 (2014) 19-35.
- Parry, A., „Thucydides' Use of Abstract Language”, *Yale French Studies* 45 (1970) 3-20.
- Pepe, C., *The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity* (International Studies in the History of Rhetoric 5; Leiden – Boston, MA: Brill 2013).
- Radt, S., *Strabons Geographika* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2002-2005) I-IV.
- Rose, V., *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta* (BSGRT; Leipzig: Teubner 1886).
- Saunders, T.J., *Plato's Penal Code: Tradition, Controversy, and Reform in Greek Penology* (Oxford: Clarendon Press 1991).
- Schnayder, J., *Teofrast: Badania nad roślinami* (Kraków: Polska Akademia Nauk 1961).
- Schuchhardt, C., *Andronici Rhodii qui fertur libelli Περι παθῶν: Pars altera de virtutibus et vitiis* (Darmstadiæ: Winteri 1883).

- Schwartz, E., *Scholia in Euripidem* (Berlin: Reimer 1887-1891) I-II.
- Smith, W.D., *Hippocrates: Pseudepigraphic Writings* (Studies in Ancient Medicine 2; Leiden: Brill 1990).
- Stalley, R.F., „Punishment in Plato's *Protagoras*”, *Phronesis* 40 (1995) 1-19.
- de Stefani, A., *Etymologicum Gudianum quod vocatur* (Lipsiae: G. Teubneri 1909-) I.
- Stern, M., *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism. I. From Herodotus to Plutarch* (Publications of the Israel Academy of Sciences and Humanities; Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities 1976) (=GLAJJ I).
- Theiler, W., *Posidonios: Die Fragmente* (Texte und Kommentare 10/1; Berlin: de Gruyter 1982) I.
- Theodoridis, C., *Die Fragmente des Grammatikers Philoxenos* (Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker 2; Berlin – New York: de Gruyter 1976).
- Thesleff, H., *The Pythagorean Texts of the Hellenistic Period* (Acta Academiae Aboensis. Ser. A, Humaniora 30/1; Åbo: Åbo Akademi 1965).
- Valente, S., *I lessici a Platone di Timeo Sofista e Pseudo-Didimo* (Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker 14; Berlin: de Gruyter 2012).
- Vogel, F. – Fischer, C.T., *Diodorus: Bibliotheca historica*, wyd. 3 (BSGRT; Stuttgartiae: Teubneri 1985) I-V (=DS).
- Walton, F.R., *Diodorus of Sicily. XI. Fragments* (Loeb Classical Library; London: Heinemann – Cambridge, MA: Harvard University Press 1957).
- Wehrli, F., *Die Schule des Aristoteles*, wyd. 2 (Basel – Stuttgart: Schwabe 1967-1969) I-X.
- Wójtowicz, H., *Teofrast: Przyczyny powstawania i rozwoju roślin: Fizjologia roślin* (Źródła i Monografie 242; Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 2002).

EWA OSEK, filolog klasyczny, pracownik naukowo-dydaktyczny w Instytucie Literaturoznawstwa KUL, doktor habilitowany nauk humanistycznych w dyscyplinie literaturoznawstwo, profesor nadzwyczajny KUL, członek International Society for Neoplatonic Studies. Główne obszary zainteresowań: filologia klasyczna, literatura starogrecka, religia w literaturze późnego antyku, tak zwana literatura orficka, neoplatonizm. Autorka kilku książek, kilkudziesięciu artykułów naukowych oraz kilkunastu tłumaczeń tekstów autorów starogreckich, m.in. Platona, Porfiriusza z Tyru, Marinusa z Samarii. Uczestniczyła czynnie w wielu konferencjach naukowych w Polsce i zagranicą.